



Universiteit
Leiden
The Netherlands

Tussen hamer en aambeeld. Edelsmeden in Friesland tijdens de Gouden Eeuw

Schoen, P.

Citation

Schoen, P. (2016, October 6). *Tussen hamer en aambeeld. Edelsmeden in Friesland tijdens de Gouden Eeuw*. Uitgeverij Verloren, Hilversum. Retrieved from <https://hdl.handle.net/1887/43452>

Version: Not Applicable (or Unknown)

License: [Licence agreement concerning inclusion of doctoral thesis in the Institutional Repository of the University of Leiden](#)

Downloaded from: <https://hdl.handle.net/1887/43452>

Note: To cite this publication please use the final published version (if applicable).

Cover Page



Universiteit Leiden



The handle <http://hdl.handle.net/1887/43452> holds various files of this Leiden University dissertation.

Author: Schoen, P.

Title: Tussen hamer en aambeeld. Edelsmeden in Friesland tijdens de Gouden Eeuw

Issue Date: 2016-10-06

7 Opleiding

7.1 Inleiding

In het tweede hoofdstuk is beschreven hoe de edelsmedengilden van Bolsward en Leeuwarden voor hun voortbestaan in belangrijke mate afhankelijk waren van de aanwas uit de eigen beroepskring. Het waren zonen van gildebroeders, leden van hun families en leerlingen uit de eigen stad en nabije omgeving die voor de continuïteit van het ambacht zorg droegen. Gilden speelden een belangrijke rol bij de opleiding van toekomstige leden. Over dit leerstelsel is in de loop van de eeuwen veel geschreven en niet altijd in positieve zin. In navolging van Adam Smith meenden liberale historici dat de gilden hun economische belangen onder andere reguleerden met het opleiden van de leerjongens. Op die manier wisten zij het meesterschap exclusief te houden. Dit schiep de mogelijkheid prijzen van hun producten kunstmatig hoog te houden en lonen en winsten konden daardoor op een bovennormaal peil gehandhaafd blijven.¹

Tegenwoordig wordt deze visie stevig bekritiseerd.² Epstein meende dat de gilden bij het ontbreken van een door de overheid verplichte scholing de beste vorm van kennisoverdracht leverden.³ Bert de Munck analyseerde verschillende aspecten van de relatie tussen leermeester en leerling in Antwerpen.⁴ Janneke Tump bestudeerde de transfer van technische kennis en constateerde dat gilden het leerwezen niet gebruikten om de toegang tot het ambacht te beperken.⁵ Was dit in Friesland ook het geval? In dit hoofdstuk wordt de opleiding van leerlingen in Bolsward en Leeuwarden bekeken. De vraag wordt gesteld in welke mate deze leertrajecten door de gilden omschreven waren en in hoeverre afspraken op dit gebied in de praktijk functioneerden. Aan de hand van een aantal casussen wordt de kwaliteit van de opleiding geschetst.

¹ Tump, *Ambachtelijk geschoold*, 77.

² Remmerswaal, *Duurzame alliantie*, 91; Slokker, *Ruggengraat*, 72.

³ Epstein, 'Craft guilds, apprenticeship', 688-692.

⁴ De Munck, 'From brotherhood community to civil society? Apprentices between guild, household and the freedom of contract in early modern Antwerp'.

⁵ Tump, *Ambachtelijk geschoold*, 227.

7.2 Leergeld

Het opstellen van regels voor het opleiden van de edelsmeden was in de vroegmoderne tijd geen exclusief recht van de gilden. In 1502 waren ze op gezag van Filips de Schone in een ordonnantie vastgesteld. In hoofdstuk 3 is echter aangetoond dat deze wetgeving in Friesland geen officiële rechtskracht bezat betreffende het gehalte goud en zilver, maar de regels voor de praktijk van het ambacht waren wel richtinggevend. In dit opzicht hielden de Friese bestuurders hun ogen altijd op Holland en in het bijzonder op Amsterdam gericht. In deze economische metropool vormde de *Ordonnantie van 1502* het fundament van het ambacht. Deze regeling maakte het voor de gilden financieel aantrekkelijk nieuwe leden uit de eigen familiekring te rekruteren. De *Ordonnantie van 1502* bepaalde dat zonen van gildeleden 2 once zilver (= 4 lood = 61 gram) aan het gilde moesten betalen. Inwoners van de stad betaalden 3 oncen zilver, (= 6 lood = 92 gram) terwijl een leerling van buiten de stad 4 ons zilver (= 8 lood = 123 gram) moest aandragen.⁶

Het bevoordelen van gildeleden en het stimuleren van het doorgeven van het ambacht van vader op zoon gebeurde in de vroegmoderne tijd ook in Friesland.⁷ Uit het Leeuwarder leerlingboekje dat van 1599 tot 1705 is bijgehouden, blijkt dat zonen van meesters 1 goudgulden (28 stuivers) betaalden, terwijl buitenstaanders 2 goudgulden (56 stuivers) moesten afdragen.⁸ Ter vergelijking: in 1597 bepaalde het gilde in Utrecht dat een burgerzoon 1 gulden en 5 stuivers (25 stuivers) en een vreemdeling 3 guldens (60 stuivers) moest betalen.⁹ In 1720 bedroeg dat bedrag voor een leerling in Rotterdam 6 guldens als hij poorter of vreemde was. Een meesterszoon betaalde 4 guldens.¹⁰

Het edelsmedengilde in Bolsward bepaalde in 1608 dat een leerling 2 carolusgulden (40 stuivers) aan 'ghildegerechtigheyt' moest betalen. De Bolswarders hanteerden voor zonen van meesters, poorters en leerlingen van buiten één vast tarief, want zowel de Bolswarder Jarich Hendrickx (Schoen nr. 1) als Pyter Clasen, die uit Sneek afkomstig was, betaalden hetzelfde bedrag. In 1614 was dat ook nog het geval toen Frans Rienks Baardt (Voet nr. 38) uit Tjerkwerd aan zijn opleiding be-

6 *Chbk*, II, 221. In *Merken* is deze verordening abusievelijk gekoppeld aan de *Ordonnantie* uit 1529.

7 Bakker, *Gezicht op Leeuwarden*, 64-65. Bakker meent dat vooral katholieken zich aangetrokken voelden tot het edelsmedenambacht. Dit is echter niet specifiek voor deze groep. Misschien was het eerder zo dat katholieken in dit soort ambachten meer kans maakten op een redelijke mate van bestaanszekerheid doordat ze op een geloofstrouwe clientèle konden rekenen. In Bolsward heeft dit fenomeen meer te maken met heersende traditie van het doorgeven van het ambacht van vader op zoon. Die traditie was niet gebonden aan een bepaalde godsdienst. Zie Nijboer, *De fatsoenering van het bestaan*, 92. Deze auteur verbindt het doorgeven van het ambacht van vader op zoon met de vertrouwensbasis die het richting de consument creëert. Dat zal zeker invloed hebben gehad, maar niet zwaarder hebben gewogen dan het economisch belang van het doorgeven van een ambacht. De gilden discrimineerden in positieve zin door zonen van gildeleden tegen een lager intredebedrag toe te laten.

8 Visscher, 'Goudsmeden en hunne leerlingen te Leeuwarden', 5. Zie ook De Munck, 'From brotherhood community to civil society? Apprentices between guild, household and the freedom of contract in early modern Antwerp', 4. In Antwerpen verloren de zonen van meesters gaandeweg de vroegmoderne periode dit voorrecht.

9 Slokker, *Ruggengraat*, 76.

10 Tump, *Ambachtelijk geschoold*, 81.

gon. Het leergeld werd in 1623 opgetrokken tot 50 stuivers en dat bleef in de zeventiende eeuw het standaardtarief voor zowel stedelingen als voor leerlingen van buiten.¹¹ Mogelijk werd de keuze voor dit eenheidstarief ingegeven door een praktijk waarin relatief veel leerlingen van buiten de stad kwamen. Ook kan het zijn dat er geen ‘gildehistorie’ op dit gebied bestond, zoals die voor Leeuwarden wel aanwijsbaar is. In Bolsward toonde het gilde zijn sociale gezicht als het nodig was. De leermeester nam het leergeld voor zijn rekening als een leerling het bedrag niet kon ophoesten.

7.3 Leertijd

Liberale critici van het gildensysteem volgden Adam Smith in zijn opvatting dat gilden bewust een lange leertijd hanteerden om de toegang tot de arbeidsmarkt uit te stellen.¹² In Engeland was een leertijd van minimaal zeven jaar voorgeschreven.¹³ Remmerswaal meent dat de gemiddelde leertijd in de Republiek ongeveer twee jaar duurde.¹⁴ De minimale leertijd voor de edelsmeden was in de *Ordonnantie van 1502* op vier jaar bepaald.¹⁵ Deze opleidingstermijn gold vanaf 1600 ook in Leeuwarden. Niet alle Friese edelsmedengilden hanteerden dat uitgangspunt. In 1608 bepaalde het gilde van Bolsward dat elke meester een leerjongen voor ten minste drie jaar zou moeten aannemen. Pas in 1623 nam het gilde de bepaling van vier jaar over. Deze leertijd kwam overeen met die in andere steden in de Republiek. In Utrecht gold voor de edelsmeden een leertijd van drie jaar, in Rotterdam en Haarlem vier jaar.¹⁶

Normaal gesproken kwam een leerling rond zijn elfde levensjaar bij een meester in de leer. Afhankelijk van de afspraken in zijn leercontract rondde hij zijn opleiding na vier jaar af. In werkelijkheid duurde de opleiding vaak langer hetgeen uit contracten blijkt die in Amsterdam zijn opgesteld.¹⁷ Na zijn leertijd was een leerling in principe vrij om te vertrekken. Hij kon dan naar een andere stad verhuizen om zijn opleiding voort te zetten of als knecht bij zijn leermeester of andere gildebroeder aan de slag gaan. De meeste aspirant-edelsmeden in Bolsward waren

¹¹ Tresoar, ORA Wonseradeel, inv.nr. 115, f. 115, d.d. 29-03-1617. In de inventaris van Meijle Jensma te Witmarsum wordt gewag gemaakt van een ‘contract tusschen Meijle Jensma en Hette Sybrants te Worckum beroerende ’t leeren van goldtsmitsambacht van Sjurdt Jensma sijn sone, in dato den 25 9bris 1614’. Vriendelijke mededeling dhr. S. van Albada. Zie ook Tresoar, ORA Sneek, inv.nr. 34, f. 105v. Hierin is in 1621 sprake van een ‘contract brieff’ tussen Willem Feddes als vader van Fedde Feddes en Folckert Jans Pluymioen (Voet nr. 619).

¹² Slokker, *Ruggengraat*, 73.

¹³ Tump, *Ambachtelijk geschoold*, 82.

¹⁴ Remmerswaal, *Duurzame alliantie*, 79.

¹⁵ De regelgeving is hier niet consequent: in artikel xxxiv is sprake van leerjongens die na drie jaar opleiding voor een meester gaan werken.

¹⁶ Slokker, *Ruggengraat*, 76; Tump, *Ambachtelijk geschoold*, 88.

¹⁷ Tump, *Ambachtelijk geschoold*, 237-238.

gemiddeld 25 jaar oud op het moment dat zij aan de meesterproef begonnen; een logisch moment omdat op deze leeftijd in de zeventiende eeuw de volwassenheid werd bereikt.

Om te voorkomen dat leerlingen als goedkope arbeidskracht werden gebruikt, werd een maximum aantal leerlingen per meester vastgesteld.¹⁸ Volgens artikel xxxii van de *Ordonnantie van 1502* mocht elke meester twee leerjongens aannemen. De gilden van Bolsward en Leeuwarden hanteerden dit voorschrift ook. Elke meester die deze regel overtrad, riskeerde een boete van 30 carolusguldens. Mocht een leerling ten gevolge van een conflict voortijdig vertrekken, dan zou een andere gildebroeder deze jongen niet mogen aannemen voordat de zaak met zijn originele leermeester was uitgesproken. De bepaling omtrend het maximum aantal leerlingen dat een meester gelijktijdig mocht opleiden was geen bewuste maatregel van de gilden om de toestroom van nieuwkomers te kunnen reguleren; het voorschrift was immers overgenomen uit de landsheerlijke wetgeving.

Er bestonden in Friesland wel verschillen in de hoogte van het leergeld. In Bolsward betaalden leerlingen minder voor hun opleiding dan in Leeuwarden. Dit lijkt verband te houden met het verschil in economische ontplooiingsmogelijkheden. Een grote stad als Leeuwarden bood een aantrekkelijker marktsituatie dan Bolsward en de toegang tot die markt had zijn prijs. Het leergeld was in Friesland niet significant hoger of lager dan in de Hollandse steden. Leden van de gilden werden door de reglementen gestimuleerd hun eigen zonen in het vak op te leiden. Toch namen veel meesters regelmatig 'vreemde' jongens aan. Beide partijen deden er dan verstandig aan afspraken over het leertraject te maken.

7.4 Leerlingcontracten

Zowel de leermeester als degene die het onderwijs genoot, had belang bij het maken van duidelijke afspraken. Om die reden stelden partijen leerlingcontracten op.¹⁹ De historicus Arie van Deursen meende dat veel leerlingen door de hoge kosten vaak niet in staat waren hun opleiding te bekostigen en daarom met arbeidskracht betaalden.²⁰ Deze constructie hield het gevaar in dat de leermeester zijn leerling 'misbruikte' voor allerlei werkzaamheden die niets met het beroep hadden uit te staan. De *Ordonnantie van 1502* hield al rekening met dergelijke misstanden. Het stuk omschreef onder andere de arbeidsomstandigheden van een leerling. In artikel xxxix was bepaald: 'dat geen meester oft knape van de neeringe, by nachte met hameren niet wercken en sal, t' savonds niet langer als thien uyren by keeren,

¹⁸ Van Deursen, *Mensen van klein vermogen*, 153.

¹⁹ HCL, gg 25, f. 24, d.d. 30 juli 1630. Deze overeenkomst is een voorbeeld van een leermeester die zijn voormalige leerjongen financieel ondersteunt. Obbe Claes (Voet nr. 386) had in 1630 een vordering van 178 carolusguldens op Cornelis Faber (Voet nr. 396).

²⁰ Van Deursen, *Mensen van klein vermogen*, 153.

des winters nocte somers, ende des morgens niet voor vuyf uyren [...].²¹

Rond 1600 beliepen de kosten van het levensonderhoud van een kind jaarlijks ongeveer 40 gulden.²² Betaling door middel van arbeid bood niet per definitie voordelen, omdat leerjongens op de werkvloer soms meer schade veroorzaakten dan ze aan economisch gewin opleverden. Een beginneling verkwistte geregeld materiaal en tijd; de leermeester moest er dan aanvankelijk geld op toeleggen. Bovendien liep hij het risico dat zijn leerling voortijdig vertrok en naar de concurrentie overliep. We zagen al dat de gilden in Bolsward en Leeuwarden dit trachtten te voorkomen. Kennelijk kwam het in de praktijk voor en was het nodig deze misstand de kop in te drukken.

Het was voor de leermeester belangrijk het bijbrengen van het ambacht als onderwijs te verkopen. De edelsmedengilden namen regels op over de hoogte van het inschrijfgeld, maar voor de kosten van het leertraject bij een individuele meester bestond geen algemeen bindend voorschrift.²³ De meeste afspraken tussen meester en ouders of opvoeders werden mondeling gemaakt.²⁴ In sommige gevallen werden ze notarieel vastgelegd. Van deze notariële leercontracten zijn in Friesland weinig voorbeelden overgeleverd.²⁵ We komen ze in de rechterlijke archieven wel tegen.²⁶ In Leeuwarden zijn ze in het certificatenboek opgenomen. Meestal bevatten ze niet meer dan een paar formele afspraken. Zicht op de inhoud van het leerproces krijgen we pas als de afspraken niet werden nagekomen en de contracten inzet werden van civiele procedures.²⁷ Hieronder wordt aan de hand van een aantal casussen getoond welke afspraken zoal tussen verschillende Friese meesters en hun leerlingen werden gemaakt en op welke manier meningsverschillen over de kwaliteit van de opleiding konden ontstaan.

21 *Chbk*, II, 221. Zie ook Van Dillen, *Bronnen*, II, 668; Stadsarchief Amsterdam, Archief 5075, notaris Jacob Jacobs, inv.nr. 397, f. 785, d.d. 29 december 1628. Epke Hoytes besteedde zijn zoon uit bij collega Jacob de Groote. De werktijden van de jongen werden vastgelegd: 'om te comen des somers te ses uyren ende te gaen 's avonts de clocke acht uyren ende des winters te comen 's morgens te seven uyren en te gaan des 's avonts te seven uyren'. Jacob de Groote zou 50 gulden leergeld beuren. Epke Hoytes zou de helft aan het einde van het eerste jaar en de andere helft aan het eind van het tweede jaar betalen. Ook aangehaald in: Citroen, *Meesterwerken*, 11.

22 Van Deursen, *Mensen van klein vermogen*, 153.

23 De Munck, 'From brotherhood community to civil society? Apprentices between guild, household and the freedom of contract in early modern Antwerp', 4. De auteur betoogt dat in Antwerpen de relatie tussen leermeester en leerling in contracten was vastgelegd en niet op gilderegels was gebaseerd.

24 Tump, *Ambachtelijk geschoold*, 158.

25 De Munck, 'From brotherhood community to civil society? Apprentices between guild, household and the freedom of contract in early modern Antwerp', 4. De Munck stelt vast dat dergelijke contracten in Antwerpen waarschijnlijk niet door notarissen zijn opgesteld. Het heeft er alle schijn van dat vooral de edelsmeden afspraken in contracten hebben vastgelegd.

26 Tresoar, ORA Harlingen, inv.nr. 273, f. 82; *Merken*², 93. Hierin wordt het contract beschreven tussen Bonne Jacobs Hever (Voet nr. 217) en zijn leerling Tiaerdt Sipckes, d.d. 14 september 1612.

27 Bakker, *Gezicht op Leeuwarden*, 19. De auteur merkt op dat er weinig leerlingcontracten van kunstschilders zijn overgeleverd.

7.4.1 *De casus Lambert van Brantzum (1601)*

Op 11 juni 1601 boog het Leeuwarder gerecht zich over het leerlingcontract van Lambert van Brantzum, een zoon van de advocaat Joost van Brantzum.²⁸ Lambert was in 1598 voor vier jaar bij Claes Sjouckes (Voet nr. 378) in de leer gedaan. De edelsmid ontving hiervoor een vergoeding van 30 carolusguldens. Rond Sint Jacobi was de jongen niet meer op de winkel verschenen. Het bleek dat zijn ouders hem bewust thuishielden. De leermeester beklagde zich hierover, want hij had zijn leerling inmiddels de verschillende basistechnieken bijgebracht en liep door het vroegtijdige vertrek 50 carolusguldens schade op. Sjouckes eiste nu de betaling van 30 plus nog 50 carolusguldens vanwege de misgelopen leerpenningen. Lamberts moeder beaamde dat er een leercontract was opgesteld, maar daarin was bepaald dat de leerling het ambacht zou worden aangeleerd en niet, zoals in het geval van haar zoon, dat de leerling misbruikt zou worden voor het uitvoeren van allerlei klusjes, zoals granen raspen, stenen sjouwen of boodschappen halen. De edelsmid had bovendien tegen de jongen gezegd dat hij wel thuis mocht blijven. Het Hof veroordeelde de gedaagde tot de betaling van de leerpenningen. De afspraken van het contract werden gehonoreerd; ze wogen zwaarder dan de matige kwaliteit van het onderwijs.

7.4.2 *De casus Meynert Eylerts (1601)*

Over de leertijd van Meynert Eylerts (Voet nr. 373) komen we meer te weten door de rechtszaak die hij met zijn broer Jochum in 1601 tegen zijn vader aanspande.²⁹ De broers waren het niet eens met de afwikkeling van de erfenis van hun overleden moeder Anna Cornelis. Hun advocaat verhaalde van de ‘povere staet’ van de jongens, terwijl de vader ‘overgroete rijkdom’ uit de nalatenschap had ontvangen. In het verweer stelde de advocaat van Meynerts vader dat de jongen in de stad had lopen rondbazuinen dat hij er maar bekaaid was afgekomen. Meynert had er niet bij verteld dat zijn vader hem het edelsmedenambacht had laten leren; een aanwijzing dat deze opleiding als een solide investering in de toekomst werd gezien. Bovendien had Meynert meer dan 863 carolusguldens ontvangen bovenop de 300 die hij als ‘rantzoen’ had meegekregen. De heren begroeven uiteindelijk de strijdbijl, want in 1603 stond Eylert Meynerts borg toen zijn zoon door het stadsbestuur tot ‘clockspeler’ werd benoemd.³⁰

Op 12 juli 1605 diende voor het gerecht van Leeuwarden de zaak tussen de Syurtke Pyeters, de weduwe van Meynert Eylerts (Voet nr. 373) en Jochum Eylerts en Teuntje Lammerts als tutrix over haar zoon Lammert Harmens.³¹ Deze jongen was in 1600 door zijn inmiddels overleden vader bij Meynert Eylerts als leerjongen

²⁸ HCL, o 9, f. 143-143v. Dit contract toont aan dat een opleiding tot edelsmid kennelijk een acceptabele opleiding vormde voor een jongen uit het juristenmilieu.

²⁹ HCL, o 9, f. 129-130.

³⁰ HCL, l 1214, f. 409.

³¹ HCL, o 10, f. 318.

uitbesteed om in zes jaar het beroep te leren. De edelsmid zou de kosten voor het levensonderhoud voor zijn rekening nemen, onder conditie dat in het geval de jongen eerder zou vertrekken, zijn ouders jaarlijks voor zijn ‘mondcosten’ 25 goudguldens zouden betalen. Maar de knaap had op een gegeven moment zijn biezen gepakt en zijn leermeester grote schade berokkend. De moeder bleek niet bereid de afspraken na te komen en het kwam tot een proces. De gedaagde had zijn stiefzoon in huis genomen en vervolgens bij een andere meester voor drie jaar in de leer gedaan. Dat had hem honderd daalders gekost. Hij was het niet met de eis eens en eiste 150 carolusguldens. Het Hof verklaarde de eis van beide partijen niet-ontvankelijk.

Acht jaar later kwam deze zaak nogmaals voor de rechter. De weduwe van Meynert Eylerts probeerde toen alsnog de kosten van het levensonderhoud, die tijdens de leerperiode van Lammert Harmens waren gemaakt, vergoed te krijgen.³² De jongen zou vijf jaar in de leer blijven maar was een paar maanden voor het einde van de opleiding vertrokken. Aangezien hij een gedegen opleiding had gekregen, was het niet verwonderlijk dat hij daarna bij verschillende leden van het gilde als knecht had gewerkt. De weduwe eiste genoegdoening en kreeg die ook. Haar ex-leerjongen moest zijn achterstallige leerpenningen betalen; een bedrag van 400 carolusguldens.

Dr. Feijo van Gabbema, de advocaat van Lammert Harmens, bevestigde dat de jongen door zijn stiefvader Jochum Eylerts voor zes jaar was uitbesteed om het ambacht te leren. Hij was in de kost geweest zonder daarvoor te betalen. De laatste twee jaar zou hij per maand een daalder verdienen. De edelsmid zou de jongen laten leren en werken zodat hij zijn geld uiteindelijk als knecht kon verdienen. En aangezien Lammert een harde werker was, kon hij zich niet voorstellen dat de leerjongen problemen had veroorzaakt. De jongen was door zijn stiefvader na ruim vier jaar bij Claes Sjouckes (Voet nr. 378) ondergebracht, omdat de weduwe van Meynert Eylerts misbruik van zijn diensten had gemaakt. Ze had de jongen met grote regelmaat naar allerlei herbergen gestuurd om haar man te laten zoeken. Bovendien hadden de heren een contract gesloten dat door de edelsmid kennelijk niet goed begrepen was. De edelsmid had ook gerechtelijke actie tegen zijn gildebroeder Claes Sjouckes kunnen ondernemen wegens het onderhuren van een leerjongen, maar dat had hij verzuimd. Aangezien de weduwe in de afgelopen jaren ook niet over het probleem had gesproken, was het nu te laat, aldus de advocaat. Dat vond het Hof ook en vonniste in het nadeel van Syurtke Pyeters.

7.4.3 *De casus Lieuck Dominicus Oedtsma (1628)*

Voor het Leeuwarder gerecht werd in 1628 de zaak tussen Hans Lens en de weduwe van Frans Cornelis Roos (Voet nr. 381) behandeld.³³ Lieuck moest zich verweren tegen een klacht van een vader die ontevreden was over de kwaliteit van het onderwijs dat zijn zoon had genoten. De jongen zou van 1 mei 1627 tot 1 mei 1631

³² HCL, o 16, f. 166v-168.

³³ HCL, o 29, f. 173-174.

volgens een contract zijn leertijd bij Roos doorbrengen en per week 10 stuivers gaan verdienen. Mocht Lens gedurende die periode komen te overlijden, dan zou zijn zoon op kosten van de leermeester worden opgevoed.³⁴ Maar volgens Lens was Lieuck haar afspraken niet nagekomen. De vrouw ontkende het bestaan van een zakelijke overeenkomst maar had de jongen wel een jaar op de winkel gehouden. Toch was ze niet van plan hem in de komende jaren het ambacht bij te brengen en daar had ze goede argumenten voor. De jongen bleek namelijk over weinig talent te beschikken. Alle tijd en moeite waren tevergeefs geweest en bovendien had de knaap regelmatig verzuimd. Ondertussen had hij wel voor meer dan 20 carolusguldens schade veroorzaakt door het ‘verderven van verscheidene instrumenten’. Het Hof vonniste tenslotte in het voordeel van Hans Lens en Lieuck moest het achterstallige leergeld betalen onder aftrek van hetgeen reeds betaald was.

7.4.4 *De casus Abraham Conradus (1662)*

Inzicht in de wijze waarop het tijdens de leertijd goed mis kon gaan, krijgen we uit een proces tussen Paulus Saeckes (Voet nr. 114) uit Dokkum en Daniël van der Eijcken, de predikant van Paesens.³⁵ In 1656 was Abraham Conradus,³⁶ een neef van de dominee, bij Saeckes in de leer gekomen. De jongen zou in vier jaar het vak leren en 450 carolusguldens betalen voor kost en inwoning. Alle werkzaamheden van de jongen zouden ten goede komen aan zijn leermeester. Maar op 2 juni 1659 ging Abraham ervandoor; ruim een jaar voor het eind van zijn leertijd. Zijn leermeester had nog maar 200 carolusguldens ontvangen en miste nu ook de arbeid van de jongen. Om de zaak niet op de spits te drijven was Saeckes tevreden geweest met een nabetaling van 100 carolusguldens.

In eerste instantie was de opleiding van Abraham voorspoedig verlopen. Maar in juni 1659 was de jongen naar zijn oom gevlucht, omdat hij zich slecht behandeld voelde. De problemen waren ontstaan toen Abraham op het verzoek van een buurvrouw was ingegaan om haar het gereedschap van zijn leermeester te lenen. Toen Saeckes hier lucht van had gekregen, was hij in woede uitgebarsten en had hij geprobeerd de jongen te wurgen. Zijn vrouw was tussenbeide gekomen en Abraham was naar zijn oom gevlucht. De predikant had hem naar zijn geboortestad Amsterdam gestuurd in de hoop dat zijn neef een beetje bij zou komen. Veel effect had dit niet gesorteerd, want Abraham ‘hadde sich aengestelt als een doll & uijtsinnig mensche, deerlijk om aen te sien & hooren.’ De jongen had aan de Amsterdamse weesmeesters verteld wat hem in Friesland was overkomen. Regelmatig had hij van zijn leermeester een pak slaag gekregen. De predikant was dan ook niet van plan het achterstallige bedrag aan leergeld te betalen. De jongen was overduidelijk slecht behandeld en aangezien zijn kist met kleding bij de edelsmid was achtergebleven, had men in Amsterdam ook nog eens een nieuwe hoed en mantel voor hem moeten

³⁴ HCL, y 3, f. 493, d.d. 17 april 1652. Inventaris van winkelier Hans Lens.

³⁵ Tresoor, Archief Hof van Friesland, inv.nr. 16531, sententie nr. 33, d.d. 13 mei 1662.

³⁶ Vriendelijke mededeling van dr. Harm Nijboer. Zie de website Ecartico.

aanschaffen. In één van zijn dulle buien was hij die trouwens weer kwijtgeraakt.

Saeckes gaf toe dat hij inderdaad geweigerd had het gereedschap uit te lenen ‘geleijck goldtsmeden onderlinge well gewoon waren.’ Hij had de jongen echter niet weggestuurd. Abraham was uit zichzelf vertrokken. De leerling had nogal blijk gegeven van puberale hoogmoed. De edelsmid vertelde dat: ‘[...] Abraham van langerhand de fantasie int hooft gecregen hadde, dat het silversmeden maer ambacht & bedelarij was, & dat de const & plaetsnijden heerlijk & profijttelijker was [...]’ Saeckes had, rekening houdend met de mentale toestand van de jongen, hem daarom voornamelijk graveerwerk laten uitvoeren. Maar hierdoor was veel ander werk blijven liggen. Abraham was bepaald geen makkelijke knaap geweest. Regelmatig was hij bij de gildebroeders in Dokkum gaan buurten en had hen uitgedaagd net zo goed te graven als hijzelf. De eigenzinnige knaap bleek uiteindelijk niet te handhaven en was op een gegeven moment met de noorderzon vertrokken. Na drie dagen was hij in Dokkum teruggekeerd, bont en blauw geslagen door boeren uit de omtrek. Pas later had de edelsmid gehoord dat Abraham in de buurt van Paesens door rondtrekkende Engelse bedelaars van zijn spullen was beroofd. De jongen had toen bij dorpelingen in niet al te fraaie bewoordingen om hulp gevraagd. Om die reden hadden die hem nog een extra aframmeling gegeven. Saeckes had de jongen aangeboden te blijven, maar door zijn fantasieën was Abraham niet meer bij zinnen geweest. De edelsmid meende dat hij zijn uiterste best had gedaan om de jongen te helpen. De rechters gaven hem gelijk en de predikant moest het restant van 100 carolusguldens betalen.

7.4.5 *De casus Pieter Sijbrandus Aeneae (1687)*

Ook in Bolsward kwam ruzie over de kwaliteit van het onderwijs voor. De rechtszaak die Trijntje Pieters in 1687 tegen Cleis Jans Hoorn (Voet nr. 51) begon, verhaalt over de wijze waarop het onderricht had plaatsgevonden.³⁷ De weduwe van de notaris en procureur-fiscaal Sijbrandus Aeneae kwam namens haar zoon Pieter in het geweer toen zij van mening was dat Hoorn het vak op een zeer eenzijdige manier aan het bijbrengen was. De vrouw verweet de edelsmid dat haar zoon, na bijna drie jaar onderricht, alleen nog maar het ‘plaatsnijden’ of graven beheerste. Zij was bang dat deze specialisatie haar zoon in de toekomst van een volwaardig inkomen zou beroven. Hoorn moest erkennen dat hij de leerjongen het drijven met de hamer nog niet voldoende had bijgebracht. Maar hij meende dat in de resterende leertijd deze vaardigheid nog aangeleerd kon worden. Hoorn hield een vast lesprogramma aan waarin ‘de leerjongen eerst teijkenen leert, daer nae sneijen & dan voort het hamerwerk.’

De getuigen in deze zaak waren het over deze werkwijze niet met elkaar eens. Claes Baardt (Voet nr. 42) vertelde dat hij Frans Lous Machet (Voet nr. 55), die in 1686 bij hem in de leer was gekomen, meteen vanaf het begin het drijfwerk had bij-

37 Tresoar, ORA Bolsward, inv.nr. 71, f. 100-105v.

gebracht. Baardt merkte op dat hij van Pieter Sijbrandus zelf had gehoord dat hij liever graveerde dan met de hamer werkte. Het was nu eenmaal zo, stelde Baardt, dat sommige leerjongens meer talent hadden voor een bepaald aspect van het ambacht en zich daarin specialiseerden. De vervelende consequentie van een gespecialiseerde opleiding was evenwel dat een jongen dan nooit aan de eisen van de meesterproef kon voldoen en dus nooit het meesterschap kon verwerven. Deze opmerkingen van Baardt lijken erop te wijzen dat er geregeld leerjongens als knecht bij een meester in dienst bleven. In een atelierachtige omgeving waren zij dan als graveurs of drijvers werkzaam.³⁸ Waarschijnlijk verkeerde Hoorn zelf langere tijd bij zijn leermeester Claes Baardt in die positie. Tijdens het proces gaf Hoorn nog wel toe dat Pieter inderdaad beter kon graveren dan hijzelf. Als voorbeeld vertelde hij over een bezoek aan de Friese hoofdstad. Hoorn had het graveerwerk van de jongen aan zijn Leeuwarder collega's laten zien en die hadden verbaasd geconstateerd dat het van een zeer hoge kwaliteit was.

7.5 Leercertificaat

De certificatenboeken van Leeuwarden bevatten verklaringen van leermeesters waarin zij bevestigen dat jongens met goed gevolg de leerjaren hadden volbracht. Artikel 2 van het gildereglement van Leeuwarden bepaalde dat een leerling voorafgaand aan de meesterproef een verklaring moest kunnen overleggen waaruit zou blijken dat zijn leertijd was afgesloten. Dit was tevens een verklaring van goed gedrag. Deze getuigschriften waren nodig omdat niet in alle steden de gilden hun leden verplichtten de jongens een leerbrief of diploma mee te geven. Steden hielpen elkaar met deze testimonia en kwamen op deze wijze de gilden tegemoet. In de praktijk kwam het regelmatig voor dat een leerling een vervolgstudie bij een meester buiten het eigen gewest volgde om specifieke vaardigheden aan te leren. Nieuwe technieken en gespecialiseerde onderdelen van het ambacht konden zo worden aangeleerd. Van een aantal Friese edelsmeden is dat met zekerheid vastgesteld.

Piet Bakker signaleert in zijn onderzoek naar Friese kunstschilders in de Gouden Eeuw dat de meeste in Friesland geboren kunstschilders hun opleiding in Leeuwarden genoten en dat slechts enkelen naar Amsterdam of elders trokken.³⁹ In deze paragraaf gaan we kijken of dit ook voor de leerlingen van de Friese edelsmeden het geval was. Hierboven is reeds opgemerkt dat de certificatenboeken van

³⁸ Onder kenners van het antieke zilver wordt al lang gespeculeerd over het bestaan van dergelijke specialisten. Zij komen tot die conclusie op grond van het feit dat van een bepaalde meester vaak graveerwerk bekend is dat sterk in kwaliteit varieert. De in dit proces geschetste werksituatie laat zien dat graveerwerk inderdaad werd uitbesteed aan de leerjongens en knechten. Die hielden zich ook bezig met andere karweitjes, zoals het gieten van oren voor brandewijnkommen, ornamenten en lepels. Het op gehalte brengen van de legering behoorde tot de verantwoordelijkheid van de meester zelf. Hij stond immers met zijn meesterteken garant voor de kwaliteit van het edelmetaal.

³⁹ Bakker, *Gezicht op Leeuwarden*, 78.

Leeuwarden akten bevatten waarin leermeesters bevestigden dat hun leerlingen aan de verplichtingen hadden voldaan. In Holland werden deze akten door een notaris opgesteld. In Friesland werden dergelijke afspraken voor het nedergerecht bevestigd zoals in 1617 toen de torenwachter Christiaan Hans de edelsmid Harmen Dirks (Voet nr. 387) verzocht te verklaren dat zijn zoon Hans Christiaens (Voet nr. 393) 'd' tijt van vijer jaren continueel bij hem & in zijn wynkel het goldtsmidts ambacht geleert hadde & bij hem inde selve getrouw vroom & neerstig gehouden & gedragen gelijck een goet leerknecht betaempt'.⁴⁰ Deze akte is interessant, omdat hij laat zien dat Hans Christaens op dat moment vrij was om te vertrekken. In 1623 keerde hij naar Leeuwarden terug en liet zich als gildelid inschrijven. Hans Christaens was dus 6 jaar buiten de stad geweest. Mogelijk was dat in Amsterdam en dat zou kunnen verklaren waarom zijn werk van sterke Hollandse invloeden getuigt.⁴¹

7.5.1 *De casus Hylcke Dowwes Hijlckema (1700)*

Het reglement van het edelsmedengilde van Bolsward voorzag niet in het afgeven van een leerbrief.⁴² In 1700 ontstond hierover een geschil tussen Marten Martens Agema (Voet nr. 56) en gerechtsbode Dominicus Hijlckema.⁴³ De zaak had een oorsprong in 1697. Op 7 juli van dat jaar had Hijlckema de olderman en de leden van het edelsmedengilde van Bolsward bijeen laten roepen in Het Wapen van Wonseradeel. Hijlckema eiste van Agema een bewijs waaruit zou blijken dat zijn zoon Hylcke aan zijn opleidingsverplichtingen had voldaan.⁴⁴ De edelsmid had dit geweigerd en vervolgens was ruzie ontstaan. Hijlckema had Agema toegebeten: 'Jae, du biste een schelm in dijn hart.' De bode had de edelsmid bij de arm gepakt en met een pak slaag gedreigd. Agema eiste nu van Hijlckema een compensatie van 32 goudguldens. Deze ontkende alles. Tijdens de rechtszaak gaven verschillende leden van het gilde een verklaring af. Sjoerd Fongers Dijkstra gaf als olderman van het gilde zijn visie op de zaak en namens het gilde getuigden Jan Jansen Olthoff (Voet nr. 49), Harcke Baardt (Voet nr. 52), Pieter Pietersen Horrius (Voet nr. 54) en Gerrit Pierkens (Voet nr. 55). Frans Machet (Voet nr. 57) ontbrak.

De advocaat van Agema ging vooral in op de wijze waarop Hijlckema de edelsmid onder druk had gezet om de bewuste leerbrief af te geven. De gerechtsbode ontkende dat hij verbaal en lijfelijk geweld had toegepast. Hij vond dat Agema ten onrechte de leerbrief had geweigerd. Hijlckema omschreef de edelsmid als een oneerlijk persoon die niet had nagelaten zijn zoon regelmatig uit te schelden. De getuigen konden deze aantijging niet onderschrijven. Jan Olthoff stelde dat het een normale gang van zaken was dat een meester een leerling een brief meegaf als deze zijn leertijd had volbracht. Over de verdere toedracht van het voorval wist hij zich

⁴⁰ HCL, f 97.

⁴¹ Stoter, *De Zilveren Eeuw*, 27-32.

⁴² *Merken*², 93. In Harlingen gaf het gilde wel een testimonium af.

⁴³ Tresoar, ORA Bolsward, inv.nr. 75, f. 70-82.

⁴⁴ Tresoar, DTB Hervormde Gemeente Bolsward, 4 augustus 1682 doop Hylke. In 1715 was hij mathematicus in Leeuwarden. Zie HCL, M 227, f. 429, d.d. 22 mei 1715.

niet veel meer te herinneren. Harcke Baardt vulde Olthoff aan, maar begreep wel waarom Agema geen leerbrief had afgegeven. De leerjongen was namelijk voortijdig vertrokken. Horrius en Pierkens konden slechts feiten over de scheldpartij in de herberg onderschrijven. Hylckema's verdediging probeerde Agema in de schoenen te schuiven dat hij de jongen voortijdig had weggejaagd, maar de edelsmid ontkende dit feit. En op de vraag waarom hij de brief had geweigerd hoewel daar op redelijke wijze om was gevraagd, antwoordde Agema dat hij eenvoudigweg de brief niet kon afgeven omdat Hylcke zijn leertijd voortijdig had afgebroken. De zaak werd uiteindelijk binnen het gilde opgelost. De jongen vertrok bij Agema en kreeg onderdak bij collega Frans Machet.

7.6 Leerlingaantallen en slagingspercentages

Volgens artikel x van de gildebrief konden de edelsmeden van Leeuwarden twee leerlingen tegelijkertijd aannemen. Het maximaal aantal leerlingen was daarom evenredig aan het aantal werkzame meesters. Het Leerlingenboekje bevat gegevens over het aantal leerlingen dat gedurende de zeventiende eeuw is ingeschreven.⁴⁵ (zie grafiek VII.1) In totaal werden in ruim honderd jaar de namen van 316 leerlingen genoteerd. Tot 1620 was er jaarlijks een toename van het aantal leerlingen. Die ontwikkeling hing samen met de toename van het aantal edelsmeden in die periode. Het aantal beschikbare opleidingsplaatsen nam immers navenant toe. De terugloop in de periode 1636-1640 is zowel in Leeuwarden als in Bolsward vermoedelijk terug te voeren op de pestepidemie rond 1637.⁴⁶ Daarna stijgt het aantal leerlingen weer tot gemiddeld zeventien per jaar in de periode tot 1670. Vervolgens neemt het af tot in het jaar 1681 wanneer er sprake is van een piek, die samenhangt met het toetreden tot het gilde van een aantal 'nieuwe' meesters. In overeenstemming met de door het gilde beschreven slechte economische omstandigheden rond 1690, zien we het aantal leerlingen jaarlijks tot onder de tien dalen.

Aan het Leerlingenboekje kunnen we tevens gegevens ontleen over het aantal leerlingen dat uiteindelijk de opleiding met een meesterproef afrondde. Van de 316 ingeschreven leerlingen slaagden 54 (17%). Van deze 54 geslaagden hadden 29 jongens het ambacht van hun vader geleerd (53%). Twintig leerjongens (37%) waren zoons van edelsmeden die bij een andere meester in de leer waren gedaan. Twee

45 Tump, *Ambachtelijk geschoold*, 83. Janneke Tump haalt voorbeelden uit Rotterdam en Amsterdam aan waaruit blijkt dat er sprake was van onderregistratie. Leerlingen werden soms ingeschreven terwijl ze al lang in dienst van een meester werkten of werden helemaal niet geregistreerd, terwijl ze wel in de stad waren geboren. Een voorbeeld van zo'n ongeregistreerde leerling in Friesland is Watse Gepkes (Voet nr. 301). Hij kwam in 1666 naar Heerenveen vanuit Leeuwarden, maar komt niet in het leerlingenboekje voor. Ook voor Bolsward geldt dat we uit andere bronnen leerlingen kennen die niet in het gildeboek zijn genoteerd.

46 Nijboer, 'Ingel', 65-66; Tresoar, ORA Bolsward, inv.nr. 44, f. 374 maakt in 1636 melding van de pest. Zie ook Tresoar, ORA Wonseradeel, inv.nr. 133, f. 8v. In 1637 wordt aan de medicus Marchelus Adriaensen 'meisterloon over pestilentialle accidenten' betaald.

leerlingen waren een zusterzoon (3,7%) en twee anderen (3,7%) waren zonen van een broer van een meester. Een aantal leerlingen duikt later op als zelfstandig edelsmid zonder dat zij de meesterproef in Leeuwarden hebben gedaan. Ze vestigden zich in Berlikum (1), Deinum (1), Dokkum (2), Franeker (1), Harlingen (2), Joure (3) en Sneek (1).

Anders dan in Leeuwarden zijn de inschrijvingen van de leerlingen in Bolsward niet bijgehouden in een speciaal register, maar kriskras in het gildeboek genoteerd. Tussen 1608 en 1697 werden in totaal 104 leerjongens ingeschreven. (zie grafiek VII.11) De meeste jongens waren uit Bolsward en de naastgelegen grietenijen Wonseradeel en Hennaarderadeel afkomstig. Van deze leerlingen wist in totaal 30 (29%) uiteindelijk het meesterschap te verwerven. Uit deze groep vestigden zich negentien als zelfstandig meester in Bolsward (63%). Van deze negentien hadden zeven (36%) een vader als edelsmid. Verschillende leerlingen uit Bolsward vestigden zich in een andere stad of dorp. Ze trokken naar Berlikum (1), Dokkum (1), Franeker (1), Kollum (1), Leeuwarden (3), Sneek (2), Stavoren (1) en Workum (1).

7.7 Friese leerjongens in Amsterdam

Van een aantal leerjongens staat vast dat ze een opleiding in Amsterdam volgden nadat ze hun leertijd in Friesland hadden afgerond.⁴⁷ Om als knecht te kunnen werken was een bewijs van een succesvol doorlopen basisopleiding nodig. Een voorbeeld van een dergelijk bewijs werd in 1616 door Harmen Bruijnsvelt (Voet nr. 382) aan Jan Gerrits (Voet nr. 395) meegegeven. Bruijnsvelt verklaarde dat zijn leerling ‘ses jaren continueel bij hem & te zijn winkel gestanden hadde ende het goldsmidts handtwerk geleert & in sulxc doen hem wel getrou ende neerstig [had] gedragen’.⁴⁸ Volgens het burgerboek van Leeuwarden keerde Jan Gerrits in 1625 terug. Zijn trouwakte vermeldt dat deze ‘goldtwercker’ uit Amsterdam afkomstig was.⁴⁹ Daar had hij zijn specialistische vakkennis opgedaan. Van Nicolaes Mensma (Voet nr. 425) was bekend dat hij bij Jurriaen Pool in Amsterdam had geleerd.⁵⁰ Deze van origine Poolse edelsmid was een specialist in drijfwerk en het maken van penningen. Pool nam wel vaker Friese jongens onder zijn hoede. Jan Hylkes van Drien (Voet nr. 124) uit Kollum was driekwart jaar bij hem in de leer om het drijven en boetseren te leren. Pool ontving hiervoor 60 carolusguldens.⁵¹ In 1658 stelde Symon Cornelis, de stadsbode van Dokkum, zich borg voor zijn zoon.⁵² Bouwe Symons zou bij Pool tot 1 mei 1659 als ‘dienaer’ werken onder de voorwaarde dat

⁴⁷ HCL, o 22, f. 201. Dat gold onder andere voor de latere keurmeester-generaal Feye Joostens (Voet nr. 389).

⁴⁸ HCL, Certificatenboek 1, 37.

⁴⁹ Tresoar, DTB 898.

⁵⁰ Visser, *Merken*¹, 46; *Merken*², 183; Stoter, *Pronkzilver*, 50.

⁵¹ Stadsarchief Amsterdam, Archief 5075, notaris J. van der Ven, inv.nr. 1153, f. 24; Hart, ‘*Migratie*’, 164; Stoter, *Pronkzilver*, noot 83.

⁵² Stadsarchief Amsterdam, Archief 5075, notaris J. van der Ven, inv.nr. 1126, f. 76.

tijdens de eerste drie maanden al zijn werkzaamheden ten goede zouden komen aan zijn leermeester. Na deze proefperiode kreeg hij ‘een gerechte derdepart van het loon dat bedongen wert van het werck dat hij voor mr. Pool drijven sal.’

Informatie over de leertijd van aankomende edelsmeden is interessant als die aantoont dat een leerling ook buiten zijn eigen stad is opgeleid. Kunsthistorica Marlies Stoter noemt in dit verband het ‘uytlandige’ verblijf van Rintje Jans (Voet nr. 411), de maker van onderdelen van de Poptaschat.⁵³ Aangezien dit zilver sterke Hollandse stijlinvloeden verraadt, is de verleiding groot zijn verblijf buiten Friesland in verband te brengen met een opleiding in Amsterdam.⁵⁴ Maar het is echter ook mogelijk dat hij zich om een geheel andere reden buiten de provincie bevond. Zijn gereedschap bleef namelijk in Leeuwarden achter.

In een enkel geval zien we leerlingen uit Leeuwarden als zelfstandig meester in Amsterdam opduiken. In 1619 verklaarde Jacob de Valck (Voet nr. 359) ‘ten ver-soeke van Jan van Loo [...] dat de requirant eenige jaren geleden bij hem ende in zijn winckel als leerknecht de tijt van 4 jaren continuel gestaen & gearbeijdet hadde & d’selve wel ende vroom & neerstigh wtgedient [...]’.⁵⁵ Tot zijn faillissement in 1651 was Jan van Loo in Amsterdam actief.⁵⁶ Leerlingen van buiten de Republiek volgden soms een opleiding in Friesland. In de inventaris van Eelcke Wyntjes (Voet nr. 399) is sprake van ‘een sekere obligatie tot laste van Everhart Katwich burger & goldsmid tot Hamburg wegen sijn soon Frans Katwich, in dato den 25 juni 1641 ter somma van hondert glns’.⁵⁷ Leerjongens uit Bolsward ben ik niet in buitenlandse opleidingsplaatsen tegengekomen. Wel staat vast dat Meie Epkes Enga (Voet nr. 53) bij Hidsert Jans Lauswolt (Voet 278/640) in Sneek werkte.⁵⁸

7.8 Sociale achtergrond

De tabellen I.V en I.VI laten zien in welke mate het gilde continuïteit binnen de eigen sociale kring zocht, dat wil zeggen hoe vaak meesters die een proef aflegden een vader hadden die zelf ook edelsmid was. In Leeuwarden kon ik van 111 edelsmeden het beroep van hun vader achterhalen. Van deze groep hadden 46 (41%) een vader met hetzelfde beroep. Dit verschijnsel kwam vooral in de zeventiende eeuw voor.⁵⁹ Gaandeweg de achttiende eeuw lijkt dit minder vaak het geval. Moge-

⁵³ Stoter, *Pronkzilver*, 40.

⁵⁴ HCL, y 34, f. 606-617, d.d. 10 april 1644. Deze gegevens over Rintje Jans komen uit de inventaris van zijn stiefvader Lubbert Harmens.

⁵⁵ HCL, Certificatenboek 1, f. 237; Visscher, ‘Goudsmeden en hunne leerlingen te Leeuwarden’, 84.

⁵⁶ Stadsarchief Amsterdam, Archief 5072 Desolate boedelkamer, inv.nr. 1306, d.d. 4 april 1651.

⁵⁷ HCL, y 37, f. 459.

⁵⁸ Tresoor, Archief Hof van Friesland, inv.nr. 8142.

⁵⁹ De Munck, ‘From brotherhood community to civil society? Apprentices between guild, household and the freedom of contract in early modern Antwerp’, 5. Het belang van de gilden voor het doorgeven van het ambacht van vader op zoon wordt tegenwoordig betwijfeld.

lijk werd een opleiding tot edelsmid niet langer als lucratief beschouwd.⁶⁰ De toename van het aantal edelsmeden buiten de steden duidt op een situatie waarbij de concurrentieverhoudingen voor de meesters in de steden verslechterden.

Voor Bolsward is van 27 edelsmeden het beroep van hun vader achterhaald. Van deze groep had 36% een vader die edelsmid was. Dit betekende overigens niet dat zonen van meesters altijd bij hun vaders het ambacht leerden; een omstandigheid die zich overigens niet tot Friesland beperkte.⁶¹ Of het gilde van Bolsward 'open' stond voor buitenstaanders die geen familie van de edelsmeden waren, laat zich aflezen aan de leerlingen die geen familierelaties met hun opleiders hadden.⁶² Het is niet verwonderlijk dat edelsmedendynastieën ontstonden, omdat het beroep van vader op zoon werd doorgegeven. Economische overwegingen speelden hierbij zeker een belangrijke rol. Eigen kinderen leverden goedkope arbeidskracht en konden bij afwijkend gedrag makkelijker 'aangepakt' worden dan andermans kroost. We kunnen ook denken aan het economisch nut van het doorgeven van ambachtelijke kapitaal in de vorm van het gereedschap en vakkennis.

Ook de maatschappelijke status van het ambacht kan een rol hebben gespeeld. De vraag is dan of we dit fenomeen op het niveau van het beroep moeten bekijken of op het niveau van het gilde. Speelde het gilde als zodanig een stimulerende rol bij de keuze van een ambacht? Veel ambachten waren in de praktijk erfelijk. De gildewetgeving bevorderde – in navolging van de landsheerlijke wetgeving – het overgaan van een ambacht van vader op zoon. Zo kon het gebeuren dat generaties na elkaar hetzelfde beroep uitoefenden zodat we over ambachtdynastieën kunnen spreken; een in Nederland weinig onderzocht fenomeen.⁶³ In Friesland kennen we hiervan een aantal voorbeelden. De katholieke families Baardt en Van der Lely zijn goede voorbeelden. Maar we zien dit verschijnsel ook bij gereformeerde families. Er kan dus niet zomaar geconcludeerd worden dat dit vaker voorkwam in families met een bepaalde religieuze achtergrond. Het is wel mogelijk dat katholieken eerder voor een opleiding binnen de eigen kring kozen, omdat voor deze groep minder alternatieve beroepsmogelijkheden openstonden dan voor de aanhangers van de meest begunstigde religie. Hoewel veel zonen het vak van hun vader leerden, soms waren het er zelfs meer dan één, komt het geregeld voor dat kinderen bij een vakbroeder in de leer werden gedaan. Zo liet de vermaarde drijver Claes Baardt zoon Harcke bij Jan Jansen Olthoff (Voet nr. 49) het vak leren. Het is niet duidelijk waarom. Soms kregen leerjongens een opleiding naast de deur. Pieter Jansen Poelgeest (Voet nr. 39) kwam bij zijn buurman Jan Sjoerds (Voet nr. 31) in de leer. Uit het bovenstaande komt duidelijk de zorg voor de eigen familie, vrienden en beken-

⁶⁰ De Munck, 'From brotherhood community to civil society? Apprentices between guild, household and the freedom of contract in early modern Antwerp', 5. De auteur signaleert eenzelfde ontwikkeling in Antwerpen. Werden in de zestiende eeuw nog verschillende zonen van een meester als leerling ingeschreven, in de achttiende eeuw was dat vaak nog maar een zoon. Mogelijk was het de oudste zoon.

⁶¹ Zie noot 21.

⁶² Dekker, *Handwerkslieden*, 118

⁶³ Bakker, *Gezicht op Leenwarden*, 65.

den naar voren, maar het ambacht gaf qua opleidingsbeleid ook blijk van sociale bewogenheid jegens andere stadbewoners.

7.8.1 Weesjongens

Gilden droegen van oudsher bij aan de sociale cohesie in hun stad. Ook het Leeuwarder edelsmedengilde leverde in dit opzicht een bijdrage door jongens uit het Burger Weeshuis op te leiden.⁶⁴ Historicus Arie van Deursen meende dat dit gedrag voortkwam uit het verlangen van de stadsbesturen weeskinderen een degelijke opvoeding te geven, zodat ze zich zouden ontwikkelen tot godvruchtige en gezagsgetrouwe burgers.⁶⁵ Hoewel de historica Joke Spaans opmerkt dat uitbuiting door de leermeesters soms voorkwam, kregen de Leeuwarder weesjongens door hun opleiding bij de edelsmeden uitzicht op een redelijke bestaan. Het rekeningenboek van het edelsmedengilde maakt duidelijk dat het aannemen van leerjongens uit het Burger Weeshuis financieel voordelig was voor de leermeester. Mogelijk was dit bedoeld als een positieve stimulans. Harmanus Dillinck 11 (Voet nr. 480) betaalde in 1752 voor zijn zoon een goudgulden, Michiel de Vrij (Voet nr. 485) voor een 'normale' leerjongen twee goudgulden en Eise Andeles 11 (Voet nr. 492) voor een 'weesjonge' een goudgulden.⁶⁶ Leermeesters kunnen om die reden mogelijk eerder hebben gekozen voor een weesjongen dan voor een vreemdeling.

Uit de cijfers blijkt dat een weesjongen slechts een geringe kans maakte op het bereiken van het meesterschap. Van de 75 weesjongens die tussen 1619 en 1824 bij Leeuwarder meesters werden geplaatst, wisten slechts tien (7.5%) het meesterschap te verwerven. Twee van hen vestigden zich uiteindelijk buiten de hoofdstad. Jasper Tietjes kwam in 1639 bij Minne Sickes (Voet nr. 388) aan het werk. Hij trouwde in 1649 met Sara, een dochter van zijn leermeester en vertrok in 1651 via Deinum naar IJlst.⁶⁷ Theunis Egberts (Voet nr. 434) kwam in 1659 bij Pieter Matthijsen Faber (Voet nr. 415) en bleef tot 1665 tot hij bij Hillebrand Brongersma (Voet nr. 410) werd geplaatst. Geert Everts (niet bij Voet) begon op 20 april 1643 als leerling bij Jan Melchers Oostervelt (Voet nr. 385). Uit zijn sterfhuisinventaris uit 1667 blijkt dat hij later aan de Schrans werkte.⁶⁸ David de Wit, die vanaf 1704 bij Frederik Jarichs van der Lely (Voet nr. 424) leerde, werd in 1715 'geweeseen zilversmid' genoemd in een proces tegen de Jouster fiscaal en edelsmid Jurjen Geringa (Voet nr. 780).⁶⁹ Douwe Fidsma vond in 1744 onderdak bij Hans Atsma (Voet nr. 466). In het jaar daarop overleed zijn leermeester. Fidsma was daarvoor vanaf 1737

64 HCL, Archief OBW, inv.nrs. 124-127 en 129. Zie Spaans, *Armenzorg*, 183-184. Zie ook GAS, inv.nr. 993, f. 719. Ook in Sneek werden weeskinderen aangenomen. In mei 1730 onder andere ene Hans Geerts.

65 Van Deursen, *Gouden eeuw*, 155.

66 Tump, *Ambachtelijk geschoold*, 81. Zie ook HCL, 1098 Gilden en Beurzen c.a. te Leeuwarden, 1482-1896, inv.nr. 67.

67 HCL y 36, f. 103-108. Zie in dit verband de sterfhuisinventaris d.d. 10 september 1648 waarin dr. Bernardus Schotanus, professor in de Theologie aan de Universiteit van Franeker, als curator optrad over Sara en Sicke Minnes, die op dat moment in West-Indië was.

68 Tresoar, ORA Leeuwarderadeel, inv.nr. 100, f. 175-177v.

69 Tresoar, Archief Hof van Friesland, inv.nr. 9993.

bij Jacobus Bontekoe (Voet nr. 478) geweest.⁷⁰ Jacob de Haas (Voet nr. 526) begon zijn opleiding in 1764 bij Jacobus Posthumus (Voet nr. 498) en stapte in 1774 over naar de draadwerker Abraham Storm (Voet nr. 512). In 1782 verwierf De Haas het meesterschap. Jouke Bakker (Voet nr. 525) kwam in 1765 bij Johan Marcus Lentz (Voet nr. 488) aan het werk. Mogelijk is Hendrick Hendricks de edelsmid Hendrick Hendricks Cuperus (Voet nr. 528). Hij verbleef van 1767 tot 1774 bij Johan Marcus Lentz (Voet nr. 488). Jan Ankringa (niet bij Voet) was van 1778 tot 1785 ondergebracht bij Jan de Wal II (Voet nr. 514). Jouke Jans van der Meulen leerde vanaf 1785 bij Roelof Snoek (Voet nr. 516) en sinds 1789 bij Hendrik Dauw (Voet nr. 504). Sytse Gerrits Hania (Voet nr. 775) volgde van 1788 tot 1792 een opleiding bij de weduwe van Richaeus Elgersma II (Voet nr. 500) en van 1793 tot 1796 bij Jacob van Dijk (Voet nr. 787).

7.9 Knechtentijd

Na het volbrengen van de opleiding kon een knecht zich verhuuren aan zijn leermeester, een meester uit zijn eigen stad of zich elders verder in het vak bekwamen. De reglementen van Bolsward en Leeuwarden maken geen melding van speciale regels voor knechten. Het blijkt dat in Leeuwarden gezellen en knechten hebben gewerkt die niet in het leerlingenboekje zijn genoteerd. Waarschijnlijk hadden zij hun leertijd elders reeds voltooid. Van enkelen van hen zijn enige feiten bekend. Op 31 oktober 1607 nam jurist Heronimus Schingen het op voor Beernt ter Westen van Kiel 'goltsmitsgesel' in zijn zaak tegen Claes Douwes (Voet nr. 360).⁷¹ Deze gezel was op 16 maart 1607 in het voorhuis van Frans Cornelis Roos (Voet nr. 381) aan het werk toen Douwes was binnengestapt en hem had beschuldigd van de diefstal van enige kledingstukken. Rond 1627 was Abraham le Gouche als knecht bij de vrouw van Roos in dienst.⁷² Minne Sickes (Voet nr. 388) liet op 2 februari 1630 door stadsbode aan Beitske de uitdraagster de boodschap overbrengen dat er geen kist of goederen van Jan Pholowijn 'goudtsmidsgeselle' aan hem of aan zijn naasten gegeven mocht worden.⁷³ Dit zal stellig Jan Walewijn (Voet nr.

70 Eens te meer een bewijs voor het feit dat weduwen met behulp van knechten en leerjongens de zaak in bedrijf konden houden overeenkomstig de regels van het gilde.

71 HCL, o 12, f. 64-64v. Mogelijk een Wandergesell, een knecht die enige jaren in verschillende landen werkte.

72 HCL, y 29, f. 331-335. Lieuck Dominicus liet in mei 1627 de inventaris van de goederen van 'goudsmidsgeselle' Artus le Gouche opmaken. Zij had borg gestaan voor zijn huishuur. Zie Stadsarchief Amsterdam, Archief 5075 notaris N.G. Roleeu, inv.nr. 757, f. 33v (22 mei 1630). Jehan Meoub, Franse kramer, verklaart op verzoek van Artus le Gouche, dat deze hem een brief heeft gegeven, geschreven door Jacob Jacobsz, de bode van Leeuwarden op Embden, waarin staat dat Jan le Febvre, die vroeger zilversmidsknecht geweest was bij Artus le Gouche, nog geld van hem moest hebben. De diefstal wordt bevestigd door Leeuwe Fransdr. goudsmidsvrouw te Leeuwarden (= Lieuck Dominicus P.S.). Jan le Febvre werkt inmiddels te Den Haag. Zie HCL, f 21, d.d. 20 mei 1629; Citroen, *Dutch goldmiths' and silversmiths' marks*, 16.

73 HCL, f 22.

630) zijn geweest, die later als meester in Sneek opduikt. Over het wedervaren van knechten komen we soms indirect iets te weten. Feye Joostes (Voet nr. 389) nam in 1633 een advocaat in de hand toen zijn gezel Isaac Ariens krankzinnig was geworden.⁷⁴ De edelsmid had de jongen in hechtenis laten nemen, maar daar was hij niet van opgeknapt. Joostes had toen besloten hem naar zijn ouders in Delft terug te sturen. De edelsmid vond dat de onkosten aan de ouders van Isaac in rekening gebracht moesten worden.

Sommige knechten trokken van stad naar stad. Op 11 januari 1639 werd Lodewijk 'goudsmidsgezel' vanwege zijn weerspannige houding jegens de bode en de officieren van het gilde opgebracht.⁷⁵ Het betreft hier vermoedelijk Lodewijk Claassen Bresoo, die in 1623 leerling van Meye Poppes (Voet nr. 19) uit Bolsward was. In mei 1639 komen we Bresoo weer tegen toen hij gedwongen werd zijn drankrekening te betalen.⁷⁶ Hij werd toen 'goldsmid' genoemd. Aan deze omschrijving moeten we niet al te veel waarde hechten. Klerken verschreven zich soms en degene die zich liet registreren was misschien niet altijd even zorgvuldig in de omschrijving van zijn beroep. Van Bresoo is niet bekend dat hij een meesterproef heeft afgelegd. Toch komt hij nogmaals met die vermelding voor. Bijvoorbeeld als hij in 1641 tegen Trijn Tierx, de huisvrouw van de voerman Jan Gerbens, procedeert.⁷⁷ Bresoo was bij de vrouw thuis geweest om gouden juwelen te verkopen. Onder het genot van een biertje kocht Trijn een gouden ring en een paar haarnaalden. Naderhand ontkende zij de goederen ontvangen te hebben. Toen Bresoo verhaal kwam halen, werd hij door een pachter met een mes bedreigd. Bresoo nam zijn mantel en probeerde te ontsnappen. Trijn versperde hem de weg, greep zijn mantel en werkte hem vervolgens het huis uit.

In 1632 kruisten Watse Beernts (Voet nr. 749) en Lieuck Dominicus de degens voor het gerecht van Leeuwarden.⁷⁸ Volgens deze edelsmid uit Berlikum was Lieuck hem nog 48 goudguldens schuldig. Zij weigerde te betalen maar erkende dat zij van Beernts toestemming had gekregen om diens knecht Claes Cornelis over te nemen. Die was op 1 juni 1629 begonnen en rond Allerheiligen vertrokken. In de 22 weken dat hij voor haar had gewerkt, kon de knecht niet meer dan 22 goudguldens verdiend hebben. Lieuck stelde dat Watse Beernts ter compensatie een stel zilveren kettingen met een waarde van 8 goudguldens en een goudgulden aan arbeidsloon had ontvangen. Met dat verweer kon het gerecht echter niet leven en zij oordeelde dat Lieuck aan de eis van 22 goudguldens moest voldoen. Ook ene Claes Hendricks Randenraet werd in 1642 'goldsmidt' genoemd.⁷⁹ Zijn naam komt in de stukken van het edelsmedengilde van Leeuwarden niet voor. Vermoedelijk was ook hij een knecht. Zijn zoon Harmen Claesen Randenraet werd in 1659 als

74 HCL, o 34, f. 198v-200.

75 HCL, m 4, f. 341.

76 HCL, h 3, f. 231-231v.

77 HCL, o 41, d.d 12 juni 1641.

78 HCL, o 33, f. 103v-104.

79 HCL, f 32.

leerling van Augustinus Bruijnsvelt (Voet nr. 406) aangenomen met de vermelding dat hij een zoon van de zuster van de edelsmid was.⁸⁰ In 1647 had Jurgen Muntinck 'goudsmitsgesel' een aantal schulden.⁸¹ Hij kocht zilver van Jantien Rooswinkel, de weduwe van de Groninger goudsmid Evert Willems.⁸² In het tweede kwart van de zeventiende eeuw zien we verschillende gezellen in Leeuwarden trouwen en vervolgens over de provincie uitwaaien zonder dat ze een meesterproef hebben gedaan. Zij maakten gebruik van de mogelijkheid tot vrije vestiging in de opbloeiende dorpen en kleine steden.

Het aandeel van de knechten in de productie van zilveren objecten kan mogelijk verklaren waarom het werk van sommige Friese edelsmeden zo sterk in kwaliteit varieert. Hoewel ik in Bolsward geen directe bewijzen van een ateliersituatie heb aangetroffen, valt dit fenomeen via omtrekkende bewegingen wel te reconstrueren. De rol die knechten hebben gespeeld bij het vervaardigen van zilveren objecten moet dan uit verschillende bronnen tot een coherent beeld worden samengesteld. Bekend zijn de voorwerpen die gestempeld zijn met het meesterteken van een edelsmid waarvan zowel kwalitatief 'goede' als 'minder goede' stukken bekend zijn. Het is niet ondenkbeeldig dat een knecht het voorwerp heeft gemaakt of gegraveerd en dat het meesterteken van de baas slechts garantie gaf voor het gebruikte gehalte van het zilver.⁸³ Cleis Jans Hoorn (Voet nr. 51) is een goed voorbeeld van een knecht met jarenlange ervaring. Van hem is bekend dat hij in 1655 als leerjongen bij Claes Baardt in dienst kwam en nog in 1672 als knecht werkte. Het gilde van Bolsward nam hem in 1677 als zelfstandig meester aan. Hoorn was toen 33 jaar oud.

Knechten die veel werk in opdracht van hun meester vervaardigden, vormden een lastig te bestrijden vorm van concurrentie. Niet alle leden van het gilde konden zich deze vorm van schaalvergroting permitteren. In 1690 probeerde het Leeuwarder gilde deze groep aan te pakken. Eerder zagen we hoe het ambacht moeilijke tijden doormaakte door ongunstige economische omstandigheden. Elke vorm van oneigenlijke concurrentie werd daarom fel bestreden. Het gilde had vastgesteld dat: 'verscheydene abuisen gebeurt sijn dat eenige vreemde goltsmidts gesellen & andere geen gildebroederen sijnde op den name van ettelijke goltsmeden & gildebroederen die sij daer toe weten te becopen & verplichten'.⁸⁴ Gildeleden maakten zich dus schuldig aan dit soort overtredingen. De illegale werkzaamheden werden verricht door lieden die 'onder proef noch ceur sijn begrepen' en zouden volgens het gilde onherroepelijk tot gesjoemel met het gehalte leiden. Vergelijkbare problemen met knechten kwam ik in Bolsward niet tegen.

80 Visscher, 'Goudsmeden en hunne leerlingen te Leeuwarden', 69.

81 HCL, gg 40, f. 133-140.

82 HCL, f 37, f. 262.

83 HCL, f 27. Martinus Laverman goudsmidsgezel nam op 4 november 1636 aan om binnen acht dagen een specificatie over te leggen van het arbeidsloon dat hij van Lieuck Dominicus tegoed meende te hebben.

84 HCL, 1098 Gilden en Beurzen c.a. te Leeuwarden, 1482-1896, inv.nr. 58, f. 2.

7.10 Besluit

In de ordonnantie van de Bourgondisch-Habsburgse vorsten waren regels opgenomen met betrekking tot het opleiden van leerlingen. Deze regels bevoordeelden zonen van leermeesters en leergelovigen uit de eigen stad. Maar ze boden de leerling ook bescherming in de vorm van afspraken over leergeld, leertijd en arbeidsvoorwaarden. De reglementen die in het begin van de zeventiende eeuw door de Friese edelsmedengilden werden opgesteld, bevatten regels voor het maximale aantal leerlingen dat per meester mocht worden opgeleid. Het onderhuren van leerlingen was verboden. In Friesland betaalden de leerlingen niet veel hogere bedragen aan leergeld dan in Holland. In Bolsward vroeg het gilde minder leergeld dan in Leeuwarden. Het vooruitzicht op een gunstige marktsituatie is waarschijnlijk de belangrijkste verklaring voor dit verschil. Er zijn geen aanwijzingen gevonden dat verhoging van het leergeld door de gilden is toegepast als maatregel om de toegang tot het beroep te beperken.

De duur van de opleiding lijkt ook uit de *Ordonnantie van 1502* te zijn overgenomen. In Friesland duurde die opleiding gemiddeld vier jaar. Daarna werkte de leerling vaak nog langere tijd door als knecht. Het aantal leerlingen hield verband met het aantal beschikbare plaatsen. Elke meester mocht maximaal twee leerlingen tegelijkertijd aannemen. In de hoofdstad was tussen 1600 tot 1620 een toename van het aantal leerlingen te zien. Daarna nam het aantal leerlingen af. Rond 1650 was hetzelfde aantal als in 1615 weer bereikt. In het derde kwart van de zeventiende eeuw nam het aantal af, met uitzondering van een piek rond 1680. Die werd veroorzaakt door de vestiging van nieuwe leermeesters. Een aanzienlijk deel van de leerlingen leerde het ambacht van zijn vader. Zowel in Leeuwarden als Bolsward lag dat percentage rond de 40%. De andere leerlingen kwamen voornamelijk uit de eigen stad of de nabije omgeving. Leerlingen van buiten de Republiek treffen we in Friesland niet vaak aan. De leden van het edelsmedengilde van Leeuwarden leidden ook weesjongens op. In de andere Friese steden kwam dat verschijnsel eveneens voor. Deze maatschappelijke bijdrage had voor de leermeester een bijkomend voordeel, omdat ze voor weesjongens half geld betaalden. Slechts een klein deel van deze weesjongens wist het zelfstandig meesterschap te verwerven.

Meningsverschillen over de kwaliteit van het onderwijs waren regelmatig inzet van gerechtelijke procedures. Vaak betrof het klachten over uitbuiting of een gebrekkige en eenzijdige overdracht van kennis. De edelsmedengilden van Bolsward en Leeuwarden kenden geen inhoudelijke regels voor het onderwijs dat door hun leden werd verzorgd. Elke leermeester diende in ieder geval de twee belangrijkste aspecten van het ambacht bij te brengen: graveren en drijven. Hoewel beide vaardigheden aangeleerd moesten worden om aan de eisen van de meesterproef te kunnen voldoen, hielden meesters soms rekening met de voorkeuren of het specifieke talent van hun leerlingen. Die specialiseerden zich bijvoorbeeld in graveerwerk.

Na het volbrengen van hun studie waren de meesters moreel verplicht een leer-

brief af te geven. Het gilde van Bolward maakte hierover geen officiële afspraken. De leerlingen uit Leeuwarden kregen een certificaat mee als bewijs van een afgesloten leertraject. Met dat bewijs konden ze elders als knecht aan het werk of voor verdere studie naar een andere stad trekken. In het geval van Friese leerjongens betekende dat meestal een vervolgstudie in Amsterdam. Daar bekwaamden zij zich in specialistische aspecten van het ambacht of in nieuwe vaardigheden. Veel leerlingen werden nimmer zelfstandig meester en bleven hun leven lang als knecht in dienst. Toen aan het eind van de zeventiende eeuw een neergaande conjunctuur het ambacht in problemen bracht, stelde het Leeuwarder gilde regels op tegen de oneerlijke concurrentie die door knechten werd veroorzaakt